

Το Νέο Στάδιο Καπιταλιστικής Ανάπτυξης και οι Προοπτικές Παγκοσμιοποίησης*

Οι μελλοντικές εξελίξεις θα εξαρτηθούν σημαντικά από την τρέχουσα ανασυγκρότηση του καπιταλισμού. Η θεωρητική ανάλυση, επομένως, και η περιοδολόγηση του καπιταλισμού είναι σημαντική, τόσο για την καλύτερη κατανόηση των πραγματικών διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού όσο και για μια ορισμένη σύλληψη του άμεσου μέλλοντος.

Ο Μαρξ δέχθηκε τους ιστορικά διαδοχικούς τρόπους παραγωγής, αλλά διαμόρφωσε επίσης τις εννοιολογικές κατηγορίες για την περιοδολόγηση του καπιταλισμού (βλ. *Marx's Capital I*, Laibman 1984, Weeks 1985-86, Brewer 1989: 44-51). Τα κριτήρια για την περιοδολόγηση, και το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο θα πρέπει να επιχειρηθεί, έχουν εγείρει μια σημαντική διαμάχη. Εκείνοι που ακολουθούν μια αλτρουσεριανή προσέγγιση –ο Πουλιαντζάς ιδιαίτερα– υποστηρίζουν ότι η περιοδολόγηση θα πρέπει να γίνεται κατανοητή στο συγκεκριμένο επίπεδο κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αφού είναι σ' αυτό το επίπεδο που διεξάγεται η ταξική πάλη (βλ. Pouliantzas 1975: 48, Panitch 1994). Όμως, η ραγδαία διεθνοποίηση και διεθνική συσσώρευση του κεφαλαίου κατά τις τελευταίες δεκαετίες και η εντεινόμενη πάλη ενάντια στην καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση τείνουν ξεκάθαρα στην ανατροπή αυτού του επιχειρήματος. Θα υποστηρίξω ότι η περιοδολόγηση θα πρέπει να αναφέρεται σε ένα επίπεδο αφαίρεσης, εκείνο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το οποίο είναι γενικότερο από τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό αλλά επίσης χαμηλότερο από το υψηλότερο δυνατό επίπεδο (Fine and Harris 1979, Weeks 1985-86, Brewer 1989: 44-51, Mavroudeas and Ioannides 2002).

Μπορούμε να διακρίνουμε τα ακόλουθα τρία στάδια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Το πρώτο, που συνήθως συνδέεται με τον ανταγωνιστικό καπιταλισμό (*laissez-faire*), από την πρόωμη ανάπτυξη του καπιταλισμού μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, σχετίζεται με το μετασχηματισμό της παραγωγής που κορυφώνεται με την ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (βλ. Brewer 1989: 49-51), παράλληλα με τη διαδικασία αποκρυστάλλωσης των εθνικών κρατών. Το δεύτερο στάδιο, εκείνο του μονοπωλιακού καπιταλισμού (ιμπεριαλισμού, σύμφωνα με τον Λένιν), από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, σχετίζεται όχι μόνο με την αυξανόμενη μονοπω-

* Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Science & Society*, 69(3), 341-366, 2005.

Ο Γ. Λιοδάκης είναι καθηγητής στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

λιοποίηση του καπιταλισμού, αλλά επίσης με την αυξανόμενη σημασία της διεθνούς ανταλλαγής, των κεφαλαιακών ροών και ενός επεκτατισμού που συχνά οδηγεί σε διεθνείς οικονομικές συγκρούσεις και στρατιωτική διαμάχη. Όμως, οι διεθνείς αυτές ανταλλαγές ή κεφαλαιακές ροές δεν παίζουν ακόμη έναν καθοριστικό ρόλο, σε σύγκριση με την εγχώρια παραγωγή και ανταλλαγή, για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου συνολικά. Τέλος, ένα νέο (τρίτο) στάδιο του καπιταλισμού φαίνεται να αναδύεται κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο ή τριών δεκαετιών (Λιοδάκης 2000, Mavroudeas and Ioannides 2002).

Πριν διερευνήσουμε λεπτομερειακά το αναδυόμενο νέο στάδιο, είναι αναγκαίο να εκτιμήσουμε κριτικά τον «ιμπεριαλισμό», τόσο θεωρητικά όσο και ιστορικά. Αυτό θα γίνει στο τμήμα 1, στα επόμενα. Για τον ίδιο σκοπό, θα είναι επίσης χρήσιμη μια σύντομη ανασκόπηση της πρόσφατης διαμάχης σχετικά με τη διεθνοποίηση/παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και τον μεταβαλλόμενο ρόλο του κράτους, που παρουσιάζεται στο τμήμα 2. Στο τμήμα 3 θα παρουσιάσω το επιχείρημα για το νέο στάδιο που έχει αρχίσει να διαφαίνεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Το τμήμα 4 θα συγκρίνει την Αυτοκρατορία των Ηαπτ και Negri με τη νέα αντίληψη. Τέλος, το τμήμα 5 προσφέρει μια σύντομη σύνοψη των σχετικών θεωρητικών και κοινωνικών προοπτικών.

1. Ιμπεριαλισμός: μια θεωρητική και ιστορική εκτίμηση

Η λενινιστική θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, αλλά και η σχετική συμβολή θεωρητικών όπως οι Hilferding, Bukharin και Luxemburg, έχει ασκήσει μέχρι σήμερα μια μεγάλη επίδραση. Εκτιμώντας τη λενινιστική αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό θεωρητικά, θα πρέπει κατά πρώτον να διακρίνουμε εκείνες τις ενδεχόμενες αδυναμίες ή ανεπάρκειες της ίδιας της αντίληψης, μέσα στο ιστορικό της πλαίσιο (βλ. Lindsey 1982, Brewer 1989: 126), από ένα ενδεχόμενο ιστορικό της ξεπέραςμα που καθιστά την έννοια, εξαιτίας των διαφορετικών αντικειμενικών συνθηκών της καπιταλιστικής ανάπτυξης, μάλλον παρωχημένη και ακατάλληλη για την ανάλυση των σύγχρονων αναπτυξιακών τάσεων.

Ο λενινιστικός ορισμός του ιμπεριαλισμού καλύπτει τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, καθώς και τη σύσταση άνισων και επεκτατικών διεθνών σχέσεων εξουσίας και τη διεθνή (ενδοϊμπεριαλιστική) διαμάχη. Και δεν είναι συμπτωματικό που η έννοια του ιμπεριαλισμού έχει ιστορικά συνδεθεί, σχεδόν αποκλειστικά, με τη διεθνή επέκταση και διαμάχη. Όμως, όπως σημειώνεται συχνά στη βιβλιογραφία (Fine and Harris 1979: ch. 7, Brewer 1989: 3, Mavroudeas and Ioannides 2002, Bromley 2003), από το αρχικό του στάδιο ο καπιταλισμός έχει αναπτύξει διεθνείς σχέσεις που χαρακτηρίζονται από τον ανταγωνισμό μεταξύ καπιταλιστικών χωρών ή μπλοκ (στηριζόμενων σε εθνικά κράτη) και από μια άνιση ανταλλαγή μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών. Με αυτή την έννοια, επομένως, ο ιμπεριαλισμός δεν αναφέρεται μόνο στο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού, αλλά συνιστά τον γενικό τρόπο ανάπτυξης του καπιταλισμού ως διεθνούς συστήματος (βλ. Lindsey 1982, Amin 1999: 161, Mézáros 2001: 51, Foster 2002).

Ο Λένιν, επιπλέον, όρισε τον ιμπεριαλισμό («το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού») κυρίως στη βάση της οικονομικής συγκέντρωσης και της εμφάνισης των μονοπωλίων και

του «χρηματιστικού κεφαλαίου», που θεώρησε ότι αποτελούν «τον γενικό και θεμελιακό νόμο» του ιμπεριαλιστικού σταδίου, καθώς και της αναγκαιότητας εξαγωγής κεφαλαίου από τις χώρες του «υπερώριμου» καπιταλισμού, με στόχο την πιο κερδοφόρα επένδυσή του στις υπανάπτυκτες χώρες (Lenin 1974: 20, 63). Ενώ ο Λένιν άλλου προσεκτικά αποσυνέδεσε τη διεθνή καπιταλιστική επέκταση από το πρόβλημα της πραγματοποίησης,¹ στον *Ιμπεριαλισμό* («Μια εκλαϊκευμένη συνοψη») σιωπηρά υιοθετεί μια θεωρία υποκατανάλωσης. Επιπλέον, η αντίληψη του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό συνδέεται στενά με την ανταλλαγή και τον ανταγωνισμό της αγοράς, ενώ οι διεθνείς σχέσεις και αντιθέσεις αντιμετωπίζονται βασικά ως σχέσεις μεταξύ εθνικών κρατών.

Με αυτή την έννοια, η αντίληψη του Λένιν είναι τόσο θεωρητικά όσο και ιστορικά περιορισμένη. Πρώτον, εστιάζεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας και ανταλλαγής, ενώ η απόσπαση και ιδιοποίηση υπεραξίας στην παραγωγή έχει έναν πιο καθοριστικό ρόλο για την περιοδολόγηση (χωρίς βεβαίως να αγνοείται η διαλεκτική μεταξύ παραγωγής και ανταλλαγής). Δεύτερον, δεν εξηγεί επαρκώς την εξαγωγή κεφαλαίου μεταξύ αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών (Siegel 1984: 95-98, Went 2002-03). Τέλος, στη λενινιστική της εκδοχή η έννοια του ιμπεριαλισμού συνδέεται με ένα σύστημα σχέσεων και αντιθέσεων μεταξύ εθνικών κρατών, ενώ οι πρόσφατες εξελίξεις καθιστούν αυτού του είδους τη θεωρητική αντιμετώπιση εξαιρετικά προβληματική. Ακόμα και αποδεχόμενοι ότι το κράτος έχει παίξει έναν κρίσιμο ρόλο κατά τη διάρκεια του ιμπεριαλιστικού σταδίου, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι σήμερα οι λειτουργίες και ο ρόλος του κράτους έχουν αλλάξει ουσιαδώς (Bryan 1995: 2001, Willoughby 1995, Harris 1999).

Η αντίληψη του ιμπεριαλισμού ως μιας σχέσης (και αντίθεσης) μεταξύ εθνικών κρατών, και ως διαδικασίας καθορισμού από τα έξω, έχει ενισχυθεί από την επικράτηση της «θεωρίας της εξάρτησης» κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών διαδικασιών (ιδιαιτέρως κατά τη δεκαετία του '70), η οποία βλέπει τον ιμπεριαλισμό να εκδηλώνεται ως αντίθεση όχι μόνο μεταξύ κρατών, αλλά κυρίως ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια (βλ. Magdoff 1969). Το έργο των Baran και Sweezy, καθώς και άλλων θεωρητικών της εξάρτησης (A.G. Frank, S. Amin, C. Furtado, F. Sunkel κ.ά.) έχει ασκήσει αξιολογική επίδραση, συμβάλλοντας σε μια σημαντική στροφή του ενδιαφέροντος από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας σε παράγωγες αντιθέσεις μεταξύ εθνικών κρατών ή ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια (βλ. Griffin and Gurley 1985).

Οι τρέχουσες συνθήκες, βεβαίως, έχουν οδηγήσει σε μια υποχώρηση της θεωρίας της εξάρτησης,² ενώ η συζήτηση περί διεθνοποίησης ή παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού αποκτά μια δυναμική. Μια κριτική αποτίμηση των θεωριών για τον ιμπεριαλισμό οδηγεί σε μια ποικιλία προσεγγίσεων (βλ. Griffin and Gurley 1985, Berberoglu 1987, Brewer 1989, Chilcote 1999). Μερικοί συγγραφείς επαναβεβαιώνουν την εγκυρότητα του ιμπεριαλισμού ως μιας επεκτατικής τάσης του βιομηχανικού καπιταλισμού (Bartatt-Brown στο Chilcote 1999), ενώ άλλοι επιμένουν στην ισχύ του ιμπεριαλισμού μέσω της θεωρίας της εξάρτησης (Howard and King, Amin, Petras στο Chilcote 1999). Μια άλλη προσέγγιση απορρίπτει μια υποτιθέμενη διαχτυική αντίληψη που πηγάζει από τον κλασικό μαρξισμό, υποστηρίζοντας μια λενινιστική κρατικοκεντρική προσέγγιση (Blaut 1997). Αρκετοί συγγραφείς σήμερα κάλουν λόγο για μια νέα φάση του ιμπεριαλισμού (Berberoglu 1987, Munck στο Chilcote

1999), για έναν «νέο ιμπεριαλισμό» (Amin, Petras στο Chilcote 1999, Amin 2000) ή για μια νέα παγκοσμιοποίηση και μια «νέα εποχή του ιμπεριαλισμού» (Foster 2002, 2003).

Η συζήτηση έχει εστιαστεί στην ιστορική εξέλιξη του ιμπεριαλισμού, τη μεταβαλλόμενη δομή της εξουσίας και τις ιδιαίτερες μορφές της παγκόσμιας τάξης. Απηχώντας την κλασική διαμάχη για τον ιμπεριαλισμό στις αρχές του 20ού αιώνα, η συζήτηση έχει επικεντρωθεί στην ενδοϊμπεριαλιστική διαμάχη, με την έννοια του Λένιν και του Μπουχάριν, στον υπερϊμπεριαλισμό που συνδέεται με τη συντριπτική κυριαρχία του πιο ισχυρού ιμπεριαλιστικού κράτους (των ΗΠΑ) και στον ουλτραϊμπεριαλισμό, με την έννοια του Kautsky (βλ. Mandel 1975: 326-332, Brewer 1989: 122-126, 279-286, Katz 2002, Bromley 2003). Αν και οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η διαμάχη δεν χαρακτηρίζει και τόσο τον μεταπολεμικό καπιταλισμό, μερικοί συγγραφείς έχουν υποστηρίξει ότι ένας συνεχιζόμενος και εντεινόμενος ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός συνιστά την κύρια τάση του σύγχρονου (ύστερου) καπιταλισμού (Mandel 1975: 334, 338). Αρκετοί ερευνητές, συμπεριλαμβανομένων των M. Nicolaus, P. Gowan, P. Anderson, και άλλων, έχουν προτείνει ότι ο υπερϊμπεριαλισμός αποτελεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό, και πράγματι φαίνεται ότι το υπόδειγμα αυτό εξηγεί καλά μερικές πλευρές του σύγχρονου παγκόσμιου καπιταλισμού και τη σημερινή παγκόσμια τάξη. Όμως, υπάρχουν αρκετοί λόγοι που υποδεικνύουν ότι αυτό δεν είναι το πιο επαρκές υπόδειγμα του σύγχρονου καπιταλισμού (βλ. Brewer 1989: 283, Katz 2002, Bromley 2003). Από την άλλη πλευρά, ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνητών, αν και διαφοροποιείται τόσο θεωρητικά όσο και ιστορικά από την κλασική αντίληψη του Kautsky, τείνει να κινηθεί προς κάποιου είδους ουλτραϊμπεριαλισμό (βλ. Brewer 1989: 285). Η δραστική παγκόσμια ανασυγκρότηση, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και οι αλλαγές στο χαρακτήρα των εθνικών κρατών γίνονται αντιληπτές ως παράγοντες που καθιστούν τη συνεργασία μάλλον παρά τη διαμάχη ως το εξέχον χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού (βλ. Willoughby 1995, 1997, Cammack 2003, Bromley 2003). Όπως επισημαίνει ο Bromley, «σε έναν ενδοϊμπεριαλιστικό κόσμο, ένας ιμπεριαλισμός κερδίζει σε βάρος κάποιου άλλου, αν και οι δυο εκμεταλλεύονται την περιφέρεια. Σε έναν ουλτραϊμπεριαλιστικό κόσμο, ο καθένας κερδίζει συνεργαζόμενος με τον άλλο, αν και το μοίρασμα των κερδών είναι άνισο» (2003: 26). Στην τελευταία περίπτωση και στην τρέχουσα πραγματικότητα, «οι ΗΠΑ εξακολουθούν να έχουν μια μεγαλύτερη δυνατότητα στον καθορισμό της φύσης αυτής της συνεργασίας από άλλους –ο ειδικά καθοδηγητικός τους ρόλος μέσα στην ιεραρχία των καπιταλιστικών δυνάμεων– αλλά αυτό δεν προϋποθέτει καθόλου λιγότερο συλλογικά οφέλη για όλους που προκύπτουν απ' αυτόν τον συντονισμό» (στο ίδιο: 65).

Μέσα στο σύγχρονο πλαίσιο, και αναφερόμενος στη λεγόμενη αμερικανική «αυτοκρατορία», ο Leo Panitch (2001: 17) σημειώνει επίσης ότι «είναι ένα είδος αυτοκρατορίας που έχει διεισδύσει μέσα σε άλλα εθνικά κράτη, και η οποία, με τη σειρά της, τα περιλαμβάνει πράγματι στη διαδικασία αποφάσεων – αν και όχι ως ίσους». Αναφορικά με τον ιμπεριαλισμό, ο Panitch γράφει:

«Το πρόβλημα με τον όρο “ιμπεριαλισμός”, βέβαια, είναι ότι είναι πολύ από-τα-έξω προς-τα-μέσα: ακούς τον όρο και έχεις την αίσθηση ότι οι Αμερικανοί υπαγορεύουν, εκεί που στην πραγματικότητα πρόκειται πολύ περισσότερο για μια διεισδυτική διαδικασία: πολύ περισσό-

τερο συναινετική, πολύ περισσότερο διαδικασία στην οποία οι καθοδηγητικοί μηχανισμοί των κρατών μέσα στη δορυφορική τροχιά αυτού που ο Martin Shaw ονομάζει "παγκόσμιο δικτικό κράτος" βρίσκονται σε ενέργεια, και, πράγματι, ενεργούν ως εκφραστές της αμερικανικής πολιτικής στις περισσότερες περιστάσεις. [...] Δεύτερον, η χρησιμοποίηση του όρου "ιμπεριαλισμός" φέρνει άμεσα στην επιφάνεια την παρακλανετική παλιά ιδέα, που προέρχεται από το μαρξισμό και σε έναν βαθμό ακόμα και φιλελεύθερες θεωρίες των αρχών του 20ού αιώνα, της ενδοίμπεριαλιστικής διαμάχης. [...] Δεν νομίζω ότι οποιαδήποτε ευρωπαϊκή αστική τάξη ή οποιοδήποτε ευρωπαϊκό κράτος έχει ένα πρόγραμμα αμφισβήτησης της αμερικανικής αυτοκρατορίας. Έχουν, βεβαίως, ένα πρόγραμμα διαγωνιστικής διεκδίκησης περισσότερου χώρου για τον εαυτό τους οικονομικά, στρατιωτικά και στο πεδίο της διπλωματίας [...], αλλά αυτό δεν είναι ζήτημα ενδοίμπεριαλιστικής διαμάχης. [...] Και είναι, τρίτον, επικίνδυνη, [...] διότι η έννοια του ιμπεριαλισμού μπορεί να είναι υπερβολικά οικονομίστικη, αν πηγάει άμεσα από τον Λένιν και τον Μπουχάριν» (στο ίδιο).³

Μια άλλη έντονα συζητούμενη προσέγγιση αναφορικά με την «παγκοσμιοποίηση» σχετίζεται με την *Αυτοκρατορία* των Hardt και Negri, με την οποία θα ασχοληθούμε ειδικότερα σε ένα επόμενο τμήμα.

Από μια άλλη προοπτική, το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στη ραγδαία διεθνοποίηση του κεφαλαίου ή στις μεταίμπεριαλιστικές και σε μεγάλο βαθμό διεθνικές συνθήκες συσσώρευσης και ανάπτυξης του κεφαλαίου (Becker et al. 1987). Απ' αυτή την άποψη, υποστηρίζεται ότι οι διεθνείς θεσμοί τείνουν σε μια ολοκλήρωση των διαφορετικών εθνικών συμφερόντων και στη διαμόρφωση ενός διεθνούς πλαισίου ρύθμισης της πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους και τεχνολογία (βλ. και Liodakis 2003). Πάνω σ' αυτή τη βάση, λαμβάνει χώρα μια συγχώνευση μεταξύ τμημάτων των αρχουσών τάξεων πέρα από εθνικά σύνορα, η οποία αποκρυσταλλώνεται με τη σύσταση μια διεθνούς ολιγαρχίας ή μιας διεθνικής αστικής τάξης (Robinson and Harris 2000, Sklair 2001: 4-6).

Υπάρχει έτσι μια προφανής ανάγκη εξέτασης των νέων αντικειμενικών συνθηκών του καπιταλισμού (συμπεριλαμβανομένης της διεθνικής ανάπτυξης του κεφαλαίου) και μετατόπισης του ενδιαφέροντος από τη σφαίρα των σχέσεων αγοράς προς τον ίδιο τον πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων, χωρίς να αγνοείται η μεταμόρφωση του εθνικού κράτους. Στο βαθμό που «οι κλασικές συμβολές [στον ιμπεριαλισμό] έχουν μικρή μόνο σχέση με τις σύγχρονες εξελίξεις» (Bromley 2003: 28), δεν υπάρχει ανάγκη να κολλάμε στα κλασικά διλήμματα.⁴ Με αυτή την έννοια, υπάρχει ανάγκη να υπερβούμε το περιοριστικό ρεαλιστικό υπόδειγμα (διακρατικές σχέσεις) που ενυπάρχει στις περισσότερες από τις τελευταίες διαμάχες, το οποίο δίνει προτεραιότητα στις σχέσεις εξουσίας έναντι των σχέσεων παραγωγής· την εκλεκτική προσέγγιση που απορρίπτει και τις τρεις εκδοχές (ενδοίμπεριαλιστική διαμάχη, υπερίμπεριαλισμός, ουλτραίμπεριαλισμός) (Katz 2002)· και την πρόκριση είτε του υπερίμπεριαλισμού είτε της συνεργασίας με τις ΗΠΑ ως έναν «καθοδηγητικό παίκτη-κλειδί σε μια ουλτραίμπεριαλιστική τάξη πραγμάτων» (Bromley 2003: 32). Η προσέγγιση που παρουσιάζεται εδώ σχετικά με το αναδυόμενο νέο στάδιο του καπιταλισμού στοχεύει σε μια διαφυγή από το θεωρητικό αυτό αδιέξοδο. Αλλά πριν πάμε εκεί, υπάρχει ανάγκη μιας σύντομης επισκόπησης της γενικότερης συζήτησης περί διεθνοποίησης/παγκοσμιοποίησης.

2. Η συζήτηση περί διεθνοποίησης/παγκοσμιοποίησης και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους

Μπορούμε σε αδρές γραμμές να εντοπίσουμε τρεις κύριες τάσεις αναφορικά με το ζήτημα της διεθνοποίησης/παγκοσμιοποίησης και τη σχέση κράτους-κεφαλαίου. Πρώτον, η συμβατική προσέγγιση για την «παγκοσμιοποίηση» περιλαμβάνει δύο πολιτικές κατευθύνσεις: τη συντηρητική και τη σοσιαλδημοκρατική. Η συντηρητική κατεύθυνση διαιρείται περαιτέρω σε δύο απόψεις. Μια απαισιόδοξη άποψη θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση καταστρέφει τις εθνικές παραδόσεις και τους κρατικούς θεσμούς· αυτή είναι μια δεξιά, εθνικιστική προοπτική απομονωτισμού. Από την άλλη πλευρά, μια κυρίαρχη αισιόδοξη (νεοφιλελεύθερη) άποψη υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μια αναπόφευκτη και μη αναστρέψιμη οικονομική αναγκαιότητα, επωφελής για όλους, η οποία επιβάλλει την προστακτική ανάγκη για μια νεοφιλελεύθερη πολιτική και διεθνή ανταγωνιστικότητα. Οι αισιόδοξοι σοσιαλδημοκράτες είναι σε μεγάλο βαθμό σύμφωνοι με αυτή την ανάλυση, διαφοροποιούμενοι μόνο στο θέμα της πολιτικής ρύθμισης. Αυτή η προσέγγιση, όμως, δεν συνεπάγεται μόνο μια ταξικά καθορισμένη πολιτική λιτότητας και συμπίεσης των μισθών· συσκοτίζει επίσης τον μεροληπτικά σκοπούμενο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης, ο οποίος αντανάκλα τη συγκεκριμένη ταξική στρατηγική του διεθνικού κεφαλαίου, που προωθείται σε μεγάλο βαθμό από τις πολυεθνικές (TNC) και διεθνείς οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ, ο ΠΟΕ, η G8 κλπ. Η προσέγγιση αυτή (ή στρατηγική) της παγκοσμιοποίησης έχει υποστεί κριτική από τους απαισιόδοξους σοσιαλδημοκράτες και τους πολιτικά φιλελεύθερους νεοκείνσιανους, οι οποίοι θεωρούν την παγκοσμιοποίηση μια αρνητική (ανεπιθύμητη) τάση, εξαιτίας της καταστροφικής της επίδρασης στο κράτος ευημερίας, καθώς και στην εθνική κυριαρχία, τη διακυβέρνηση, τις πολιτισμικές ταυτότητες και το περιβάλλον.

Μια δεύτερη προσέγγιση, που αγκαλιάζει διάφορα τμήματα της ρεφορμιστικής Αριστεράς, αρνείται ότι η παγκοσμιοποίηση αντανάκλα μια πραγματική τάση (Gordon 1988, Hirst and Thompson 1996, Weiss 1998) ή θεωρεί τον σχετικό όρο μια υπερβολή, και τονίζει τη συνεχιζόμενη σπουδαιότητα των εθνικών κρατών. Στο πλαίσιο αυτής της τάσης, εκείνοι που αναγνωρίζουν την παγκοσμιοποίηση έρχονται κοντά στις θέσεις των απαισιόδοξων σοσιαλδημοκρατών που προαναφέρθηκαν. Η παγκοσμιοποίηση θεωρείται είτε ότι δεν αποτελεί κάτι νέο είτε αποτέλεσμα εξωγενών παραγόντων, ιδιαίτερα της κυρίαρχης σήμερα νεοφιλελεύθερης πολιτικής, η οποία θα μπορούσε να αντιστραφεί με τις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις μέσα σε καπιταλιστικό πλαίσιο.

Στην τάση αυτή περιλαμβάνω μερικούς από τους συγγραφείς του *Monthly Review*, οι οποίοι, αν και συχνά αναφέρονται στην παγκοσμιοποίηση, δίνουν έμφαση στις διεθνείς σχέσεις κρατών ή σε περιφερειακές ολοκληρώσεις και όχι στο κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση (Wood 1999, McNally 1999, Petras 2002). Παρουσιάζουν ανεπαρκώς τη διαλεκτική ανάμεσα στο κεφάλαιο και το κράτος, ενώ θεωρούν το ζήτημα της ταξικής συγκρότησης αποκλειστικά μέσα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Αναμφίβολα, η πρωταρχική συσσώρευση και η ανάπτυξη του κεφαλαίου, κάτω από διαφορετικές ιστορικές περιστάσεις, έχουν εξελιχθεί ως «μία και η αυτή πράξη» με τη διαδικασία συγκρότησης του κράτους, και δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι η εξέλιξη της εθνικής, διεθνούς ή υπερεθνικής κρατικής ρύθ-

μησης και στήριξης έχει παίξει έναν κρίσιμο ρόλο στην επέκταση και το βάθος της πρωταρχικής συσσώρευσης και στη διεθνή συσσώρευση του κεφαλαίου (βλ. Liidakis 2003, Campack 2003). Αλλά αυτοί οι συγγραφείς τείνουν να βάζουν την άμαξα πριν από το άλογο, δίδοντας προτεραιότητα (τόσο μεθοδολογικά όσο και ιστορικά) στην ανάπτυξη των κρατικών θεσμών σε σχέση με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ενώ στην πραγματικότητα είναι οι τελευταίες που κυρίως καθορίζουν τον πρώτους.⁵ Επιπλέον, σε αντίθεση με μια πλήρως μαρξιστική προσέγγιση που θα τόνιζε τις διαδικασίες διεθνοποίησης,⁶ εστιάζουν την προσοχή τους στις διακρατικές σχέσεις και αντιθέσεις (βλ. επίσης Brenner 1998). Όλες οι διαδικασίες καπιταλιστικής διεθνοποίησης εξακολουθούν να εδράζονται σε επιμέρους εθνικά κράτη και προωθούνται απ' αυτά. Αλλά ενώ τα εθνικά κράτη αναμφίβολα υποστηρίζουν τα συμφέροντα του «δικού τους» εθνικού κεφαλαίου, αυτό το επιχείρημα χάνει το γεγονός ότι είναι το κεφάλαιο, και ιδιαίτερα οι μεγάλες πολυεθνικές, που κατά κύριο λόγο διαμορφώνουν τις κρατικές πολιτικές και τους θεσμούς και όχι το αντίστροφο (βλ. Drahos 1995, Van Apeldoorn 1998). Δεν έχει επίσης να πει τίποτα για τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους τα κοινά συμφέροντα όλου του κεφαλαίου, ανεξάρτητα από εθνική αφετηρία, μπορούν να υποστηριχτούν και να προωθηθούν από ισχυρά εθνικά κράτη και διεθνείς οργανισμούς. Επιπροσθέτως, παραλείπει το γεγονός ότι οι ΗΠΑ έχουν τελευταία προσπαθήσει, με αξιοσημείωτη επιτυχία, να πείσουν άλλους ότι «τα δικά τους [των ΗΠΑ] εθνικά συμφέροντα [είναι] λίγο-πολύ συνώνυμα με εκείνα της διεθνούς κοινότητας στο σύνολό της» (Bromley 2003: 18).⁷

Μια τρίτη προσέγγιση, στο πλαίσιο κυρίως της μαρξιστικής Αριστεράς, απορρίπτει την αστική άποψη μιας ομοιογενώς ολοκληρωμένης παγκόσμιας οικονομίας, καθώς και την υποτιθέμενη «διάβρωση» ή το «αδυνατίσμα» του κράτους. Ωστόσο, παίρνει επαρκώς υπόψη τη ραγδαία διεθνοποίηση του κεφαλαίου, που οδηγεί σε μια αποφασιστική, αν και ανισομερή, διεθνικοποίηση της διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης (Jenkins 1987, Bina and Yaghmaian 1991, McMichael and Myhre 1991, Bryan 1995, 2001, Van Apeldoorn 1998, Yaghmaian 1998, Burbach and Robinson 1999, Burnham 2001, Radice 2001). Η προσέγγιση αυτή αντιλαμβάνεται τη διεθνοποίηση/παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου⁸ ως μια συστημική τάση και μια ενδογενή αναγκαιότητα του σύγχρονου καπιταλισμού. Όπως τόνισε ο Μαρξ, το κεφάλαιο δεν προσκρούει ουσιαστικά στα εθνικά σύνορα κατά την επέκτασή του, και μ' αυτή την έννοια θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η παγκοσμιοποίηση είναι τόσο παλιά όσο και ο ίδιος ο καπιταλισμός. Όμως, η αυξανόμενη διεθνικοποίηση και παγκόσμια αλληλεξάρτηση του κεφαλαίου έχει τελευταία πάρει ανεπανάληπτες διαστάσεις και νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή εστιάζεται στην ταξική σχέση και τις αντιθέσεις του κεφαλαίου, ενώ θεωρεί τις διεθνείς αντιθέσεις προϊόν κυρίως των ταξικών αντιθέσεων. Μακράν μιας διάβρωσης ή ενός αδυνατίσματος του κράτους, δεν υπάρχει διαμετρική αντίθεση ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο στο σύνολό του (ή το μεγάλο κεφάλαιο), αλλά μάλλον μια διαλεκτική αλληλεπίδραση και συμβιωτική σχέση (σύνθεση) τα εθνικά κράτη, και τα ισχυρά ιμπεριαλιστικά κράτη ιδιαίτερα, εξακολουθούν να παίζουν έναν ισχυρό ρόλο. Παρά ταύτα, έχει υπάρξει μια αξιοσημείωτη μεταβίβαση κρατικών οικονομικών λειτουργιών σε υπερεθνικούς οργανισμούς (Cox 1987, McMichael and Myhre 1991, Holloway 1994, Panitch 1994, 1998, Shaw 1997, Yaghmaian 1998, Sklair 2001: 14-16),

οδηγώντας στη σύσταση ενός *διεθνικού καπιταλιστικού κράτους* (Robinson and Harris 2000, Cammack 2002).⁹ Η διαδικασία αυτή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αυξανόμενη διεθνικοποίηση του κεφαλαίου, ενώ το κράτος, που το ίδιο συνιστά ένα πεδίο ταξικής πάλης, διευκολύνει ενεργά τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Αν και έτσι το κράτος εξακολουθεί να παίζει έναν σπουδαίο ρόλο σ' αυτή, ο σχηματισμός των κοινωνικών τάξεων αποτελεί σε έναν αυξανόμενο βαθμό μια διεθνική διαδικασία (Cox 1987: 271, Robinson and Harris 2000, Burnham 2001, Sklair 2001: 4-6, 295).

3. Το αναδύμενο νέο στάδιο του «ολοκληρωτικού καπιταλισμού»

Η επισκόπηση των προηγούμενων τμημάτων αποκαλύπτει την ανάγκη επανεξέτασης της περιοδολόγησης του καπιταλισμού, στη βάση των σύγχρονων συνθηκών, και ταυτόχρονα διευκρίνισης του αν και κατά πόσο οι νέες δομικές αλλαγές του καπιταλισμού συνιστούν επαρκείς ενδείξεις ενός νέου σταδίου. Στο τμήμα αυτό θα σκιαγραφήσω σύντομα και θα τεκμηριώσω μερικά μια θεωρητική επεξεργασία που αναλήφθηκε στην Ελλάδα, σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα μιας ειδικότερης πολιτικής πορείας.¹⁰ Στηρίζεται σε μια επανεξέταση της λενινιστικής αντίληψης για τον ιμπεριαλισμό, όπως παρουσιάστηκε στα προηγούμενα, και στη σχετική διεθνή συζήτηση αναφορικά με τις σύγχρονες συνθήκες. Θέτει το ζήτημα του αναδύμενου νέου σταδίου του καπιταλισμού, που δοκιμαστικά ονομάστηκε *διεθνικός ή ολοκληρωτικός καπιταλισμός*. Ο τελευταίος αυτός πολυδύναμος όρος προτίθεται να εκφράσει τόσο την οικονομική ολοκλήρωση όσο και μια ολοκληρωτική πολιτική και κοινωνική πρακτική.¹¹

Για τους σκοπούς της ιστορικής περιοδολόγησης, θα πρότεινα εδώ τέσσερα κριτήρια. Το πρώτο αφορά τους θεμελιακούς (επαναστατικούς) μετασχηματισμούς της τεχνολογίας, που δημιουργούν τις αναγκαίες συνθήκες για τη ριζική ανασυγκρότηση της καπιταλιστικής παραγωγής, χωρίς ο παράγοντας αυτός να οδηγεί στη μονόπλευρη θεώρηση ενός τεχνολογικού ντετερμινισμού. Το δεύτερο σχετίζεται με την οργανωτική υπαγωγή της εργασίας και των άλλων θεμελιακών παραγωγικών πόρων στο κεφάλαιο, τον ειδικότερο τρόπο ιδιοποίησης και διανομής της υπεραξίας και τους γενικούς όρους αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων στην κοινωνία. Το τρίτο αφορά τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και τα ανταγωνιστικά ή μονοπωλιακά χαρακτηριστικά του, ενώ το τέταρτο θέτει το ζήτημα της κοινωνικοοικονομικής ή κρατικής εξουσίας και ρύθμισης, σε συνδυασμό με τις ειδικότερες μορφές και τους όρους της αυξανόμενης κοινωνικοποίησης της παραγωγής, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Εξετάζοντας τώρα τις πρόσφατες εξελίξεις του καπιταλισμού με τη χρήση αυτών των κριτηρίων, επισημαίνουμε κατ' αρχάς ότι η οικονομική ανασυγκρότηση και οι κοινωνικές αλλαγές που συνδέονται με τις τεχνολογικές εξελίξεις κατά τις τελευταίες αρκετές δεκαετίες είναι περισσότερο σημαντικές από εκείνες στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού (βλ. Noble 1995: xi, 3, Caffentzis 1998/9, Harris 1999). Η τρέχουσα τεχνολογική επανάσταση έχει αναπτυχθεί στο έδαφος και υποκινήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη συνεχιζόμενη κρίση υπερσυσσώρευσης που εμφανίστηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Οι νέες τεχνολο-

γίες πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών, η βιοτεχνολογία κλπ., στο βαθμό που αποκραυ-σταλλώνονται σε συγκεκριμένες καινοτομίες, έχουν μια θεμελιακή επίδραση στη δινητική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, στις συνθήκες που αφορούν την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων, καθώς και στις δυνατότητες και τις νέες μορφές απόσπασης υπεραξίας. Μια χαρακτηριστική περίπτωση, παραδείγματος χάριν, παρουσιάζεται από την επίδραση της βιοτεχνολογίας και την εκτατική προστασία πνευματικών περιουσιακών δικαιωμάτων (Liiodakis 2003). Με την απαλλοτρίωση ενός μεγάλου αριθμού ανεξάρτητων παραγωγών, την επέκταση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου και την ενίσχυση της διάχυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οι διαδικασίες αυτές συνεπάγονται όχι μόνο μια αυξανόμενη υπαγωγή, αλλά και μια αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και, κατά συνέπεια, μια αυξανόμενη δυνατότητα απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο κριτήριο, η προσπάθεια υπέρβασης της κρίσης υπερσυσσώρευσης και της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους έχει οδηγήσει σε μια ριζική ανασυγκρότηση του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Με την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και την αποδυνάμωση του κινήματος της εργατικής τάξης, το κεφάλαιο έχει καταφέρει, παρ' όλες τις αντιστάσεις, να προωθήσει μια ριζική ανασυγκρότηση της εργασιακής διαδικασίας και των σχέσεων απασχόλησης, βελτιώνοντας τις συνθήκες αξιοποίησής του σε βάρος της μισθωτής εργασίας. Ευέλικτες μορφές οργάνωσης και «ανθρωποκεντρικά» συστήματα έχουν σε έναν εκτεταμένο βαθμό εισαχθεί στην παραγωγή, δίνοντας στο κεφάλαιο τη δυνατότητα μιας πιο εξαντλητικής εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, της φαντασίας και της δημιουργικότητας των εργαζομένων. Αν και οι νέες μορφές απόσπασης υπεραξίας είναι σημαντικές, το ορόσημο του νέου σταδίου είναι η καθολική (τείνουσα σε ολική) υπαγωγή όχι μόνο της εργασίας αλλά επίσης της επιστήμης και της φύσης στο κεφάλαιο. Έτσι, μέσω μιας δραστηκής επέκτασης της ταξικής διαφοροποίησης και των περιουσιακών δικαιωμάτων, το κεφάλαιο τείνει να επεκτείνει συνεχώς το πεδίο συσσώρευσης. Η διαδικασία αυτή εντεινόμενης υπαγωγής είναι, βεβαίως, στενά συνυφασμένη με την τρέχουσα τεχνολογική επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής, που συνεπάγεται μια συνεχιζόμενη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου¹² και υπερίσχυση της απόσπασης σχετικής συγκριτικά με την απόλυτη υπεραξία.

Σε σχέση με το τρίτο κριτήριο και την οριζόντια αναδιάρθρωση της σφαίρας του ανταγωνισμού και της ανταλλαγής, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την αυξανόμενη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και την κυριαρχούσα τάση της οικονομικής ολοκλήρωσης, ιδιαίτερα σε περιφερειακό επίπεδο, που συνεπάγονται μια άνευ προηγουμένου κοινωνικοποίηση (αλληλεξάρτηση) της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η διεθνική επέκταση του ενός από τους δύο πόλους του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης (της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας) είναι επαρκής για τη διεθνικοποίηση του κεφαλαίου. Αυτή η διαδικασία ολοκλήρωσης συντελείται κάτω από τον αυξανόμενο μονοπωλιακό έλεγχο και, μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, τείνει να αποκτήσει μια πραγματικά παγκόσμια κάλυψη. Παρά την ολοκλήρωση αυτή, ο εγγενώς ανταγωνιστικός χαρακτήρας του κεφαλαίου και η βίαιη διαδικασία ανασυγκρότησης συνεπάγονται μια αυξανόμενη ένταση μεταξύ κεφαλαίων, κρατών και μεγάλων εμπορικών μπλοκ.¹³

Τέλος, το τέταρτο κριτήριο είναι στενά συνυφασμένο με την τρέχουσα ανασυγκρότηση

του καπιταλισμού και τα άλλα τρία κριτήρια. Δύο σημεία θα πρέπει να τονιστούν εδώ. Από τη μια πλευρά, η αυξανόμενη συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, η επιδεινούμενη κρίση και τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος καπιταλισμός συνεπάγονται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό απολυταρχικές (πραγματικά ολοκληρωτικές, από μερικές απόψεις)¹⁴ πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές. Από την άλλη πλευρά, οι απαιτήσεις του διεθνικού κεφαλαίου για κοινωνικοοικονομικές ρυθμίσεις και πολιτική εξουσία έχουν οδηγήσει σε μια ριζική διαφοροποίηση και, στην πραγματικότητα, μια διεθνοποίηση του εθνικού κράτους. Για τους ίδιους λόγους, υπάρχει μια παράλληλη τάση διαμόρφωσης αυτού το οποίο μερικοί συγγραφείς έχουν ονομάσει *διεθνικό καπιταλιστικό κράτος*, που συνίσταται από ηγεμονικές δυνάμεις, διεθνείς οργανισμούς (Παγκόσμια Τράπεζα, ΔΝΤ, ΠΟΕ κλπ.), οικονομικά fora και καπιταλιστικές ομάδες όπως ο ΟΟΣΑ και το G8 (βλ. Guttman 1994: 341-342, Robinson and Harris 2000, Robinson 2001, Bryan 2001, Lioudakis 2001, Cammack 2003). Η διεθνική αυτή κρατική μορφή είναι εντελώς νέα και συνεπάγεται μια ριζική αναδιάταξη, αλλά ασφαλώς όχι την κατάργηση, των εθνικών κρατών. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η τάση αυτή απέχει πολύ από το να είναι ολοκληρωμένη και είναι εξαιρετικά απίθανο ότι θα μπορούσε ποτέ να κορυφωθεί με τη μορφή ενός πραγματικά παγκόσμιου κράτους.¹⁵ Παρά ταύτα, ο σχηματισμός του διεθνικού αυτού κράτους αποτελεί μια πραγματική διαδικασία που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Αλλά ούτε μια υπερκαθορίζουσα δύναμη (με τη μορφή ενός παγκόσμιου κράτους) είναι απαραίτητη προϋπόθεση για έναν διεθνή συντονισμό που αποσκοπεί σε αμοιβαία οφέλη (βλ. Bromley 2003).

Εκτός από τα τέσσερα κριτήρια, υπάρχει ένας αριθμός σχετικών δεικτών: 1. εξαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ· 2. ροές ξένων άμεσων επενδύσεων (ΞΑΕ) ως ποσοστό του ΑΕΠ· 3. το απόθεμα ΞΑΕ ως ποσοστό του ΑΕΠ· 4. ροές ΞΑΕ ως ποσοστό του σχηματισμού ακαθάριστου πάγιου κεφαλαίου· 5. το ποσοστό απασχόλησης σε ξένες θυγατρικές· 6. οι διασυνοριακές συναλλαγές μετοχών και ομολογιών ως ποσοστό του ΑΕΠ· και 7. διασυνοριακές συγχωνεύσεις και εξαγορές ως ποσοστό του ΑΕΠ. Σχεδόν όλοι αυτοί οι δείκτες έχουν ραγδαία αυξηθεί καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ή έχουν εκτιναχτεί στα ύψη για τις περισσότερες χώρες ή περιφέρειες και τον κόσμο συνολικά, φτάνοντας σε ιστορικά ανεπανάληπτα επίπεδα, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες μία-δύο δεκαετίες (βλ. Perraton et al. 1997, Burbach and Robinson 1999, Duménil and Lévy 2001, Kotz 2001, Perraton 2001, Robinson 2001, UNCTAD 2002).

Τα τέσσερα κριτήρια και οι διαθέσιμες ενδείξεις υποδεικνύουν ότι είμαστε πράγματι μάρτυρες μιας αλλαγής εποχής στην ανάπτυξη του καπιταλισμού και ότι ένα νέο στάδιο αναδύεται, το οποίο έχουμε ονομάσει *στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού*. Ακόμη και συγγραφείς που θεωρούν την παγκοσμιοποίηση ως μια υπερβολή αναγνωρίζουν σπουδαίες διαρθρωτικές και πολιτικές διαφορές του σύγχρονου καπιταλισμού, σε σύγκριση με την περίοδο 1880-1940 (Went 2002-03). Αυτή η αλλαγή εποχής μπορεί περαιτέρω να τεκμηριωθεί εξετάζοντας: 1. τη ραγδαία ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, παρά την ανερχόμενη σημασία των ενδοεταιρικών συναλλαγών, και των ροών επιστημονικής και τεχνολογικής πληροφορίας (βλ. UNCTAD 2002)· 2. τη διεθνοποίηση όλων των κυκλωμάτων του κεφαλαίου, περιλαμβανομένου του χρηματιστικού (και κερδοσκοπικού) κεφαλαίου· 3. το ραγδαίο βάθος του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και της σχετικής κοινωνικοποίησης της

παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο (βλ. Liodakis 2003, Cammack 2003): 4. την παγκόσμια λειτουργία του νόμου της αξίας, που ρυθμίζει τη διεθνική αυτή διαδικασία συσσώρευσης και περιλαμβάνει ένα συγκεκριμένο δίκτυο ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας και άνισης ανταλλαγής (βλ. Carchedi 1991: ch. 7, Katz 2002): 5. τη διεθνοποίηση του κράτους σε σχέση με τη διεθνική διαμόρφωση των τάξεων (βλ. Van Apeldoorn 1998, Sklair 2001: 15): και 6. την αυξανόμενη μετανάστευση και τις σχετιζόμενες διεθνικές ροές μισθωτής εργασίας (βλ. Maddison 1982: 188), αν και οι τεράστιοι φραγμοί στη μετανάστευση οδηγούν σε μια σοβαρή υποεκτίμηση των πραγματικών πληθυσμιακών ροών.¹⁶

Το αναδύομενο νέο στάδιο του καπιταλισμού διατηρεί μερικά από τα χαρακτηριστικά του προηγούμενου ιμπεριαλιστικού σταδίου, ενώ προστίθενται επίσης μερικά νέα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά. Σηματοδοτεί το σημείο εκείνο στο οποίο οι ποσοτικές αλλαγές σε μερικούς παράγοντες μετατρέπονται σε ποιοτικές. Η αύξηση της συγκέντρωσης και μονοπωλοποίησης του κεφαλαίου οδηγεί σε μια σύνθετη και εκτεταμένη ανάπτυξη πολυκλαδικών μονοπωλίων, ενώ η εξάντληση των εκτατικών ορίων μετατοπίζει το ενδιαφέρον στη σφαίρα της παραγωγής και στις εντατικές μεθόδους ανάπτυξης. Έτσι, ενώ η σύγκρουση σχετικά με τον έλεγχο των αγορών εξακολουθεί να μαινεται, μια αυξανόμενη ένταση αφορά την κάθετη αναδιοργάνωση του κεφαλαίου, την ανταγωνιστική πάλη γύρω από τους ενεργειακούς πόρους και τα δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών και την υπαγωγή των θεμελιακών πόρων (της εργασίας και της φύσης) στο κεφάλαιο. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η τυπική ή πραγματική υπαγωγή της εργασίας, της επιστήμης και της φύσης αναβαθμίζεται διαλεκτικά προς μια καθολική (ή ολική) υπαγωγή.¹⁷

Αν και η δυνατότητα μιας (περαιτέρω) μακροπρόθεσμης ανάπτυξης του καπιταλισμού δεν θα πρέπει να αποκλειστεί (βλ. Laibman 2005), η τάση του νέου σταδίου του καπιταλισμού να εξαντλήσει τόσο τα εξωτερικά όσο και τα εσωτερικά όρια του κεφαλαίου συνεπάγεται ότι η ανάπτυξη αυτή θα είναι επιρρεπής στην κρίση και θα προσεγγίσει πιθανότατα τα ιστορικά όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η θρομβωτική αυτή επίδραση πάνω στις συνθήκες συσσώρευσης θα οδηγήσει σε όλο και περισσότερο βίαιες μορφές ταξικής πάλης και στην προοδευτική σκλήρυνση των θεσμικών δομών και πολιτικών πρακτικών, που προκαλούν τις πιο ουσιαστικές πλευρές του αναδύομενου ολοκληρωτικού καθεστώτος. Η τάση αυτή είναι ήδη εμφανής στη σφαίρα της παραγωγής και της εργασιακής εκμετάλλευσης (πιο αυστηρές ρυθμίσεις, εξαντλητική εκμετάλλευση και εξάλειψη κατοχυρωμένων εργατικών δικαιωμάτων). Εκδηλώνεται επίσης με τις άκαμπτες προσπάθειες πειθαρχησης και ελέγχου όλων των αντιστεκόμενων κοινωνικών δυνάμεων και επιβολής μιας φιλικής προς το κεφάλαιο παγκόσμιας τάξης, αλλά επίσης με το μονόπλευρο (κερδοσκοπικό) καναλιζάρισμα όλων των επιστημονικών και τεχνολογικών προσπαθειών που υπηρετεί τα συμφέροντα του κεφαλαίου, καθώς και με την πολιτισμική ομοιομορφία που επιβάλλεται από την ολιστική επίδραση των επεκτεινόμενων δυνάμεων της αγοράς σε παγκόσμια κλίμακα.

Στο αναδύομενο νέο στάδιο, με τη σχετική διαμόρφωση του διεθνικού κράτους, εμφανίζεται επίσης μια ραγδαία αλλαγή στο πρότυπο των διεθνών σχέσεων. Ενώ μια ανοικτή διαμάχη ανάμεσα στις πλέον αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες απουσίαζε κατά τη μεταπολεμική περίοδο,¹⁸ το πρότυπο των διεθνών σχέσεων τείνει να συμμορφώνεται με τον υπεριμπεριαλισμό ή μάλλον με μια ουλτραϊμπεριαλιστική συνεργασία, εξαρτώμενο από τις ειδικότερες πε-

ριφερειακές και γεωπολιτικές περιστάσεις (Bromley 2003). «Τόσο ο ούλτρα- όσο και ο υπεριοπεριαλισμός αναφέρονται σε σχέσεις συνεργασίας ανάμεσα στις ηγετικές καπιταλιστικές δυνάμεις: στην πρώτη ουλτραϊμπεριαλιστική περίπτωση, η συνεργασία προκύπτει από έναν συντονισμό προς αμοιβαίο όφελος· και στην τελευταία υπεριοπεριαλιστική περίπτωση, η συνεργασία επιβάλλεται από την υπέρτερη δύναμη ενός κράτους» (Bromley 2003: 33).

Θα πρόσθετα ότι, τόσο στον ούλτρα- όσο και στον υπεριοπεριαλισμό, υπάρχει μια τάση παγκόσμιου συντονισμού που αγκαλιάζει την ολότητα της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αλλά, αν και η συνεργασία αυτή αποτελεί προφανώς ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού, δεν βρισκόμαστε κατά κανένα τρόπο μπροστά σε μια γραμμική και σταθερή διαδικασία ενοποίησης και αρμονικής ειρήνευσης του παγκόσμιου καπιταλισμού. Ο σύγχρονος καπιταλισμός εξακολουθεί να κατατρώχεται όχι μόνο από ταξικές, αλλά και από περιφερειακές και διεθνείς αντιθέσεις, που μπορεί προσωρινά να είναι σιωπηρές και υπόγειες, αλλά κάτω από ορισμένες περιστάσεις μπορούν να δώσουν τη θέση τους στην άνοδο μιας ανοικτής οικονομικής ή ακόμα και στρατιωτικής διαμάχης. Μια ουλτραϊμπεριαλιστική διεθνική συνεργασία μπορεί να διασφαλίζει ένα καλό μερίδιο των ωφελειών, παρά την άνιση κατανομή τους, και ένα πρόσκαιρο ξεπέραςμα της κρίσης μέσω μιας αυταρχικής καταπίεσης και υπερεκμετάλλευσης της εργασίας, αλλά στο βαθμό που η αντίσταση της εργατικής τάξης και η διεθνής αλληλεγγύη αυξάνονται, η οικονομική κρίση μπορεί να οδηγήσει σε μια εντατικοποίηση των διεθνών συγκρούσεων και ακόμα και σε μια ανοικτή στρατιωτική διαμάχη. Παράλληλα, οι συνεχιζόμενες περιφερειακές συγκρούσεις μπορεί να αναθερμαίνουν τον εθνικισμό, κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο, ο οποίος συχνά πυροδοτείται από ισχυρές καπιταλιστικές χώρες στο βαθμό που μπορεί να εξυπηρετεί τις πρωτοβουλίες και τα συμφέροντά τους στη γεωπολιτική αναδιάρθρωση. Επιπλέον, η επιβολή μιας ακραία ανισοβαρούς υπεριοπεριαλιστικής πολιτικής, όπως αυτή που ακολουθείται σε αρκετές περιπτώσεις από τις ΗΠΑ σήμερα (θυμίζοντας μια αληθινά αυτοκρατορική πολιτική), περιορίζει τη συμμετοχή στα οφέλη από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες και αυξάνει την πιθανότητα οικονομικών συγκρούσεων και εν δυνάμει ενός νέου κύματος προστατευτισμού, αν όχι μιας ανοικτής στρατιωτικής σύγκρουσης.

Αλλά πέρα από το ζήτημα της διεθνούς συνεργασίας ή διαμάχης, εκείνο που αναδύεται σήμερα ως θεμελιακό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού είναι μια ιστορικά ανεπανάλητη εντατικοποίηση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας (βλ. Liodakis 2003, Cammack 2003), παρά την τεράστια ανάπτυξη των δυνατοτήτων κοινωνικής καταπίεσης και ενσωμάτωσης της ταξικής πάλης. Αυτή η εντατικοποίηση βεβαίως δεν ρυθμίζει άμεσα την ένταση της ταξικής πάλης, σε παγκόσμιο επίπεδο, καθόσον η τελευταία διαμεσολαβείται σημαντικά από τους θεσμούς του εθνικού κράτους και την ιδεολογία.

4. «Αυτοκρατορία» ή Νέο Στάδιο του Καπιταλισμού; Μια συνεχιζόμενη συζήτηση

Στο τμήμα αυτό επιλέγουμε να εστιάσουμε την προσοχή μας στην *Αυτοκρατορία*, την πρόσφατη συμβολή των Hardt και Negri (H&N) (2000), διότι αφορά άμεσα τη σημερινή διά-

θρωση και περιοδολόγηση του καπιταλισμού και επίσης διότι το βιβλίο έχει ασκήσει μια αξιολογική επίδραση. Αξίζει να αφιερώσουμε κάποιο χρόνο για να ξεχωρίσουμε τα «μαργαριτάρια από τις φούσκες» στην Αυτοκρατορία (βλ. Panitch and Gindin 2002). Αρκετοί σχολιαστές έχουν ήδη ασχοληθεί με το βιβλίο (βλ. Callinicos 2001, Dyer-Witheford 2001, Foster 2001, Green 2002, Petras 2002). Εδώ, επιχειρώ συγκεκριμένα να αξιολογήσω την Αυτοκρατορία θεωρητικά, συγκρίνοντάς την με τη αντίληψη του ολοκληρωτικού καπιταλισμού.

Μεταξύ των θετικών πλευρών των H&N είναι ότι τονίζουν τα όρια του ιμπεριαλισμού ως σταδίου του καπιταλισμού και ως συγκεκριμένης αντίληψης (H&N 2000: 229-231) και την ανάγκη κίνησης πέρα από την κλασική θεωρία του ιμπεριαλισμού (βλ. επίσης Green 2002). Συνδέουν επίσης σωστά την επανάσταση της πληροφορικής τεχνολογίας με την επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης και τη θεωρούν απάντηση στην καπιταλιστική κρίση (H&N: 268). Επιπλέον, αναλύουν γόνιμα αυτό που ονομάζουν «ενάρετη διαλεκτική σύγκρουσης μεταξύ κράτους και κεφαλαίου» (H&N: 307, 325). Η διαλεκτική αυτή συνεπάγεται μια αμοιβαία υποστηρικτική αλληλεπίδραση μεταξύ κεφαλαίου και κράτους, υπερβαίνοντας μια πλατιά διαδεδομένη αντίληψη που τα αντιπαράθετει, και αναγνωρίζει το ρόλο του κράτους στη διαχείριση των συλλογικών συμφερόντων των ατομικών κεφαλαίων.

Αντιπαράτιθενται σωστά στην κυρίαρχη κρατικοκεντρική φιλοσοφία (H&N: 349-350) και αναλύουν τις δυνάμεις που υποσκάπτουν την εθνική κυριαρχία, αναζητώντας μια παγκόσμια βάση προλεταριακής αλληλεγγύης. Παραπέρα, επιχειρούν να συλλάβουν τη σύσταση ενός διεθνικού καπιταλιστικού κράτους (H&N: xi, 336). Αναλύοντας τη ριζική ανασυγκρότηση του καπιταλισμού κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, συμπεραίνουν σωστά ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αλλαγή εποχής του καπιταλισμού (H&N: 237· βλ. επίσης Green 2002). Σε σχέση με τις τρέχουσες ιμπεριαλιστικές πρακτικές, δίνουν σωστά προτεραιότητα στις ταξικές αντιθέσεις (H&N: 232-33) και ασχολούνται με την αναγκαιότητα μιας παγκόσμιας αντιπαράθεσης με τον καπιταλισμό, ταυτίζοντας τον αντιιμπεριαλισμό με την αντικαπιταλιστική πάλη (H&N: 206-207, 228-229, 234-235· βλ. επίσης Green 2002). Τέλος, αναλύουν με επάρκεια τη συστημική αναγκαιότητα για μια κοινωνία ελέγχου (H&N: 332, 337, 349) και το στοιχείο αυτό θυμίζει τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα του αναδυόμενου νέου σταδίου του καπιταλισμού, σύμφωνα με τη δική μας προσέγγιση.

Παρά τις θετικές αυτές πλευρές και μερικές πολύτιμες εννοήσεις, το βιβλίο βρίθεται θεωρητικών ανεπαρειών και είναι μεθοδολογικά βαθιά σαθρό. Οι υποκαταναλωτικές και αυτονομιστικές ερμηνείες της κρίσης που προσφέρονται από τους H&N είναι εξίσου λάθος. Επιπλέον, με τον υπερτονισμό της επίδρασης της επανάστασης της πληροφορικής τεχνολογίας (H&N: 290-294, 364, 367), κάνουν ένα βήμα παραπέρα για να υποστηρίξουν παραπλανητικά ότι η άυλη εργασία έχει στις μέρες μας καταστεί κυρίαρχη τάση και, ως εκ τούτου, ότι ο νόμος της αξίας δεν είναι πλέον σε λειτουργία. Και αυτό δεν είναι απλώς μια υπερβολή, αλλά επίσης μια σημαντική παρανόηση της σημασίας της υλικότητας της εργασίας ως αποφασιστικού χαρακτηριστικού της παράγουσας αξία εργατικής δύναμης (βλ. επίσης Huws 1999, Dyer-Witheford 2001, Green 2002, Panitch and Gindin 2002). Μια σπουδαία συνέπεια του επιχειρήματος περί απούλοποίησης της εργασίας είναι ότι οι υλικές συνθήκες της παραγωγής αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό, και μαζί τους οι ειδικές στον καπιταλισμό περιουσιακές σχέσεις και οι σχέσεις παραγωγής. Όσο για τη λειτουργία του νόμου της

αξίας, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι τρέχουσες εξελίξεις τείνουν, από ορισμένες απόψεις, να υποσκάπτουν τη λειτουργία του νόμου της αξίας (βλ. Liodakis 2003), αλλά είναι εντελώς άλλο πράγμα να υποστηρίζει κανείς, όπως κάνουν οι H&N, ότι ο νόμος της αξίας έχει ήδη καταστεί ανενεργός.

Η μεταμοντέρνα προσέγγιση που ακολουθείται από τους H&N (H&N: 154, 187, 208-210, 237) τείνει να υποσκάπτει και τελικά να μηδενίζει την οποιαδήποτε πολύτιμη ενόραση υπάρχει σ' αυτό το έργο. Αν και οι H&N προσεγγίζουν το μεταμοντερνισμό κριτικά, στηριζόμενοι ιδιαίτερα στο θεωρητικό έργο συγγραφέων όπως ο D. Harvey και ο F. Jameson, που θεωρούν τη μεταμοντέρνα κατάσταση μια νέα φάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, παρ' όλ' αυτά καταλήγουν σε μια ασαφή και έντονα αμφισβητήσιμη μεθοδολογική προσέγγιση. Οδηγούνται σε μια επιφανειακή περιοδολόγηση του καπιταλισμού, στηριγμένη σε μια έντονα αυθαίρετη και αφηρημένη, χρονοπολιτισμική διάκριση (μοντέρνο/μεταμοντέρνο).

Αυτό συνεπάγεται μια μαζικά αντιδιαλεκτική αντιπαράθεση μεταξύ ιμπεριαλισμού και Αυτοκρατορίας, και τούτο οδηγεί σε έναν αριθμό παρανοήσεων. Διερευνώντας τη νέα υπόσταση κυριαρχία (H&N: xi, xii, xiv), οι συγγραφείς οδηγούνται σε μια τουλάχιστον πρόωγη και ενδεχόμενα λανθασμένη υπόθεση σχετικά με μια απόλυτη πτώση του εθνικού κράτους (H&N: 236-237) και σε μια ανεδαφική προσδοκία ενός «ομαλού χώρου» παγκοσμίως (H&N: 190, 327, 335). Έτσι αγνοούν όχι μόνο τον εγγενώς ανισομερή χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά επίσης τις εσωτερικές αντιθέσεις και τις πολιτικές συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν την αναδυόμενη δομή. Οι H&N υποδεικνύουν ότι η πολιτική σύγκρουση έχει μετατραπεί σε εσωτερικό, εμφύλιο πόλεμο. Όμως, ιστορικά, έχουν ήδη αποδειχτεί λάθος όταν προβλέπουν το τέλος της ενδοϊμπεριαλιστικής σύγκρουσης και την «επικράτηση της ειρήνης» (H&N: 189).

Η αντίληψη για το «πλήθος» (multitude) ως φορέα και οργανωτή μιας απελευθερωτικής αντικαπιταλιστικής πάλης είναι επίσης βαθιά λαθεμένη, καθώς οι H&N (H&N: 52-53, 234-235, 364, 394, 402) μετατοπίζουν το ενδιαφέρον από τη σφαίρα της παραγωγής και εκμετάλλευσης σ' εκείνο της εξουσίας γενικά (βλ. Callinicos 2001, Green 2002).

Τέλος, η ίδια η χρήση του όρου Αυτοκρατορία, τόσο από τους H&N όσο και απ' όλους εκείνους οι οποίοι τώρα, με τον ένα ή άλλο τρόπο, κάνουν λόγο για αυτοκρατορική πολιτική, αντανάκλα μια κρίσιμη μετατόπιση προτεραιότητας που εστιάζεται στη σφαίρα της εξουσίας και της διακυβέρνησης. Αυτό οδηγεί όχι μόνο σε μια κίνηση από μια ιστορικά συγκεκριμένη ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής προς μια διστορική αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών, με την έννοια της εξουσιαστικής πολιτικής και της διακυβέρνησης (πηγαίνοντας πίσω στη Ρωμαϊκή ή άλλες παλιές αυτοκρατορίες), αλλά γυρνάει επίσης τη μαρξική ιστορική-υλιστική προσέγγιση ανάποδα.

Σε αντίθεση με την Αυτοκρατορία, αλλά επίσης άλλες εναλλακτικές θεωρίες για την καπιταλιστική περιοδολόγηση, η αντίληψη ενός αναδυόμενου νέου σταδίου του καπιταλισμού που γνωμάσαμε διεθνικό ή ολοκληρωτικό καπιταλισμό προσφέρει ένα πιο επαρκές και βοηθητικό θεωρητικό πλαίσιο. Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται σε μια μαρξική ταξική ανάλυση και στον ιστορικό υλισμό, ενώ αναπτύσσει αυτή την παράδοση παίρνοντας υπόψη την τρέχουσα ανασυγκρότηση και διεθνοποίηση του κεφαλαίου, καθώς και τις κρίσιμες αλλαγές στο χαρακτήρα του κράτους. Η θεωρία αυτή, πιστεύω, προσφέρει τόσο μια καλύτερη

εξήγηση των τρεχουσών εξελίξεων όσο και έναν πιο αξιόπιστο πολιτικό οδηγό στον αγώνα για κοινωνική απελευθέρωση.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι συγκεκριμένες εξελίξεις που σχετίζονται με το αναδυόμενο νέο στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, και την τάση προς μια καθολική υπαγωγή στο κεφάλαιο ειδικότερα, προσεγγίζουν σε έναν όλο και μεγαλύτερο βαθμό τις γενικές θεωρητικές κατευθύνσεις μιας αμιγώς καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως γίνεται αντιληπτή, παραδείγματος χάριν, από τη μαρξιστική σχολή του Υπο (βλ. Westra 2001). Και στο βαθμό που οι υφιστάμενες την εκμετάλλευση και κυριαρχούμενες τάξεις έχουν εκατό και έναν λόγους να αντισταθούν και τελικά να ακυρώσουν μια μακροπρόθεσμη αποκρυστάλλωση αυτού του νέου σταδίου, η ιστορία επιφυλάσσει πιθανότατα μια νέα, απρόβλεπτη αλλά και συναρπαστική σελίδα για όλους τους εμπλεκομένους.

5. Θεωρητικές και κοινωνικές προοπτικές

Στις αρχές του 21ου αιώνα, η μακροχρόνια κρίση υπερσυσσώρευσης του παγκόσμιου καπιταλισμού εξακολουθεί, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, να βαθαίνει, ενώ όλες οι εκδοχές κεντρικής πολιτικής έχουν αποτύχει να προσφέρουν θεραπεία και η νεοφιλελεύθερη πολιτική έχει επίσης καταλήξει σε ένα οδυνηρό αδιέξοδο. Το κεφάλαιο, βέβαια, έχει αποδυθεί σε μια τεράστια στρατηγική ανασυγκρότησης και παγκοσμιοποίησης για να αποσοβήσει αυτή την κρίση, αν και με ανεπαρκή θεωρητική καθοδήγηση και ενώ τα ίδια του τα ιστορικά όρια τείνουν να εξαντληθούν. Αυτή η στρατηγική ανασυγκρότησης και οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, φαίνεται να οδηγούν σε ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Από την άλλη, όμως, υπάρχει μια σημαντική αντίσταση από την εργατική τάξη και ένας αυξανόμενος αγώνας ενάντια στον ιμπεριαλισμό και την καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση. Οι αυξανόμενοι αυτοί αγώνες τείνουν να αντανακλούν, άμεσα ή έμμεσα, τις υφιστάμενες αυξανόμενες ταξικές εντάσεις, σε παγκόσμιο επίπεδο, που χαρακτηρίζουν το αναδυόμενο νέο στάδιο του καπιταλισμού. Μια κατάλληλη οργάνωση και ενδυνάμωση όλων αυτών των αγώνων μπορεί εν δυνάμει να οδηγήσει σε έναν επαναστατικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής που να υπερβαίνει τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Οι ίδιες οι κοινωνικές εξελίξεις έχουν τελευταία διαφεύσει τις θεωρίες σχετικά με το υποτιθέμενο «τέλος της ιστορίας», ενώ η ιδεολογικά διαμορφωμένη προσπάθεια ταύτισης του μαρξισμού ή του κομμουνισμού με τα καθεστώτα του κρατικού καπιταλισμού της Ανατολικής Ευρώπης που κατέρρευσαν έχει αποτύχει οικτρά (βλ. Chattopadhyay 1994, 2003). Απεναντίας, η μαρξική οικονομική θεωρία και η μεθοδολογία του διαλεκτικού υλισμού, ανανεωμένες ώστε να πάρουν υπόψη τις σύγχρονες συνθήκες, προσφέρουν ένα ρωμαλέο θεωρητικό πλαίσιο που μπορεί να υπηρετήσει όχι μόνο την πληρέστερη κατανόηση των τρεχουσών ή των μελλοντικών εξελίξεων, αλλά επίσης μια ασφαλή πολιτική καθοδήγηση της πάλης της εργατικής τάξης και μια αξιόπιστη σκιαγράφηση μιας μελλοντικής μετακαπιταλιστικής (σοσιαλιστικής) κοινωνίας.

Αναφορικά με το τελευταίο αυτό καθήκον, οι αντικειμενικές συνθήκες που συσσωρεύ-

τηκαν από τον καπιταλισμό (κυρίως η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων) συνιστούν μια κρίσιμη προϋπόθεση του σοσιαλισμού, ο οποίος «προκύπτει από τη μήτρα της καπιταλιστικής κοινωνίας» (Μαρξ, όπως παρατίθεται στο Chattopadhyay 2003). Πέρα από αυτό το στοιχείο συνέχειας, όμως, η διαλεκτική υπέρβαση του καπιταλισμού συνεπάγεται μια ριζικά νέα ποιότητα. Ο σοσιαλισμός, «μακράν του να προεικονίζεται θεσμικά από την ιστορική ανάπτυξη του καπιταλισμού, μάλλον συνιστά την αντίθεση ή το θεσμικά δομημένο “αντίθετο” του καπιταλισμού» (Westra 2002: 66). Πρόσφατη έρευνα στο χώρο της μαρξικής θεωρίας έχει συμβάλει περαιτέρω σε μια ασφαλή θεμελίωση μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας (βλ. S&S 2002, Chattopadhyay 2002, 2003), ενώ μερικοί συγγραφείς έχουν προτείνει συγκεκριμένα τις ακόλουθες οντολογικές αρχές για μια τέτοια θεωρητική θεμελίωση. Η πρώτη αφορά μια αποπραγματοποιημένη οικονομία, στην οποία η ευθύνη για τη διαχείριση της παραγωγής και την οργάνωση της ανθρώπινης υλικής ζωής εναπόκειται στα ίδια τα ανθρώπινα όντα και όχι σε οποιαδήποτε εξωανθρώπινη δύναμη. Η δεύτερη σχετίζεται με την αναγκαία αποεμπορευματοποίηση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, χωρίς την επανεισαγωγή εξωοικονομικού καταναγκασμού. Και η τρίτη αφορά την αναγκαιότητα μιας αυτούποκινούμενης εργασίας που καθιστά δυνατή την επανακαθιέρωση της διάστασης της χρηστικής αξίας στην κοινωνικοϋλική ζωή (Westra 2002).

Εντούτοις, όπως σωστά αναγνωρίζεται, «με δεδομένη την εξασθενητική επίδραση αιώων του καπιταλισμού πάνω στην ανθρώπινη κοινωνικοϋλική ανταλλαγή, θα απαιτήσει χρόνο για την εξομάλυνση μεταξύ κοινοτήτων και οικονομικών τομέων των σχέσεων ανταποδοτικότητας και συνεργασίας που θα καθιστούσαν δυνατή τη σταδιακή εξαφάνιση των μορφών του κράτους και την άθηση μιας παγκόσμιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας ως του “βασιλείου της ελευθερίας”» (Westra 2002: 75).

Σημειώσεις

1. Απτήθηκε το θέμα αυτό, σχετικά με το λεγόμενο ζήτημα των αγορών, ιδιαίτερα στο δοκίμιο του «Ο Χαρακτήρισμός του Οικονομικού Ρομαντισμού» (1897) και στο *Η Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία* (1899) (βλ. Λένιν 1961, τόμ. II και III αντίστοιχα).

2. Αυτό δεν συνεπάγεται την εξάλειψη της εξάρτησης ως τέτοιας, είτε με τη μορφή μιας πιο ισορροπημένης αλληλεξάρτησης είτε μιας μη ισορροπης και μονομερούς εξάρτησης νεοαποικιακού τύπου.

3. Παρά τον λογικό ισχυρισμό του Panitch ότι η Ευρώπη δεν έχει πρόγραμμα αμοιβαϊκής αμοιβαϊκής της αμερικανικής αυτοκρατορίας, υπάρχουν ενδείξεις μιας μερικής ή υποβόσκουσας αμοιβαϊκής που εξελίσσεται από την πλευρά της Ευρώπης. Αυτό ισχύει, παραδείγματος χάριν, με την καθιέρωση του ευρώ και την ανάπτυξη μιας ξεχωριστής στρατιωτικής δύναμης. Στις υποβόσκουσες αυτές αντιθέσεις θα επανέλθουμε στο επόμενο τμήμα.

4. Όπως έχει επισημανθεί από τον Brewer (1989: 285), «δεν είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε μια απλή επιλογή ανάμεσα στην πρόβλεψη μιας ενδοϊμπεριαλιστικής διαμάχης από τη μια μεριά ή ενός ουλτράϊμπεριαλισμού από την άλλη: έχει περισσότερη αξία να ρωτήσουμε κατά πόσο η αναγνώριση ορισμένων κοινών συμφερόντων μπορεί να ενσωματώνει τους ανταγωνισμούς που γεννούνται από άλλα, αποκλίνοντα συμφέροντα».

5. Όπως επισημαίνει ο Marx (1974: 289), σχετικά με τη διαδικασία διαμόρφωσης των εθνικών κρατών, «με τον ίδιο ρυθμό με τον οποίο η πρόοδος της σύγχρονης βιομηχανίας ανέπτυξε, διέυρνε, εντατικοποίησε τον ταξικό ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, η κρατική εξουσία απέκτησε όλο και περισσότερο το χαρακτήρα της εθνικής εξουσίας του κεφαλαίου έναντι της εργασίας, μιας δημόσιας δύναμης που οργανώνεται για την κοινωνική υποδούλωση, μιας μηχανής ταξικού δεσποτισμού».

6. Όπως σημειώνεται από τον Sklair (2001: 75), «η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί απλώς καινούρια νέα μορφή υπερεαλισμού [...] Η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί νέες μορφές διεθνικών τάξινων συμμαχιών διαμέσου συνόρων και νέες μορφές τάξινων συγχροσεων σε παγκόσμιο επίπεδο και μέσα σε χώρες, περιφέρειες, πόλεις και τοπικές κοινότητες κατά τρόπους που δεν αναπαράγουν απλώς τα παλαιότερα πρότυπα εθνικιστικού υπερεαλισμού».

7. Όπως επισημαίνει επίσης ο Cammack (2003: 41), «για τα ηγρετικά καπιταλιστικά κράτη, η "επιδίωξη του εθνικού συμφέροντος" περιλαμβάνει την εισαγωγή και προώθηση της πειθαρχίας του καπιταλιστικού ανταγωνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, και επομένως περιλαμβάνει την προώθηση και στήριξη του καπιταλισμού σε αντίπαλα κράτη». Θα μπορούσε να προστεθεί ότι ένα κρίσιμο ερώτημα για κείνους που επιμένουν σε μια αμείωτη σημασία της σύνδεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και τα εθνικά κράτη θα μπορούσε να είναι το εξής: υποστηρίζονται και προωθούνται τα συμφέροντα μιας πολυεθνικής, όπως η Syngenta, περισσότερο από διεθνείς οργανισμούς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα ή ο ΠΟΕ, ή από την Ελβετία (το κράτος της εθνικής της αφετηρίας);

8. Ο Sklair (2001: 16) σημειώνει: «Αν είναί να υποδηλώσει κάτι τέρα από τη διεθνοποίηση, η παγκοσμιοποίηση πρέπει τουλάχιστον να σημαίνει ότι οι καπιταλιστές (ή οποιεσδήποτε άλλες παγκοσμιοποιητικές δυνάμεις) επιδιώκουν την υπέρβαση του εθνικού αναζητώντας το παγκόσμιο».

9. Αν και οι διεθνείς οργανισμοί, που σπινσούν τη ραχοκοκαλιά του διεθνικού κράτους, μπορεί να έχουν μια σχετική (μολονότι περιορισμένη) αυτονομία σε σχέση με τα επιμέρους εθνικά κράτη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πολύτιμη συμβολή του Cammack (2002) στο ζήτημα αυτό μπορεί να αρωμαθεί επαρκώς χωρίς τη στήριξη της στη αμφισβήτηση σχετική αυτονομία του εθνικού κράτους, όπως έχει αναπτυχθεί στη σχετική φιλολογία.

10. Θα πρέπει να σημειωθεί, ειδικότερα, ότι η αρχική σύλληψη του ολοκληρωτικού καπιταλισμού προτάθηκε και έγινε αποδεκτή από το 1ο Συνέδριο του Νέου Αριστερού Ρεύματος (NAP), που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, τον Ιούλιο του 1998. Η ειδικότερη όμως ετούτη εκδοχή είναι αποκλειστικά δική μου ευθύνη.

11. Η ειδική αυτή χρήση του όρου «ολοκληρωτικός» δεν θα πρέπει να συνδεθεί με τη χρήση του από άλλα πολιτικά ρεύματα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι αυτός ο όρος αποτελεί μετάφραση μιας λέξης, στα ελληνικά, της οποίας είναι παράγωγα τόσο η «ολοκλήρωση» όσο και ο «ολοκληρωτισμός».

12. Σύμφωνα με τον Marx (1967, III: 145-46), «με τον όρο σύνθεση του κεφαλαίου εννοούμε [...] την ανάλωση των ενεργών ή παθητικών συστατικών του, δηλ. του μεταβλητού και σταθερού κεφαλαίου. [...] Η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου [...] αποτελεί την πραγματική βάση της οργανικής του σύνθεσης. [...] Η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, στο βαθμό που καθορίζεται από -και αντανακλά- την τεχνική του σύνθεση, ονομάζεται οργανική σύνθεση του κεφαλαίου». Αν και η πραγματική αύξηση της τεχνικής και οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είναι ένα εμπειρικό ζήτημα, φαίνεται ίσως ότι μερικές σύγχρονες τεχνολογίες (π.χ. τεχνολογίες πληροφορικής) δεν απαιτούν τόσο πολύ πάγιο κεφάλαιο και ως εκ τούτου συνεπάγονται μια περιορισμένη αύξηση στη σύνθεση του κεφαλαίου. Αυτή η αύξηση, όμως, γίνεται αναμφισβήτητη αν θεωρήσουμε κατάλληλα την ευρύτερη κατηγορία του «παθητικού» ή «σταθερού» κεφαλαίου (συμπεριλαμβανομένου επίσης του software και όλων των μορφών της παρελθούσας, αποκορυφωμένης εργασίας) σε σύγκριση με τη ζωντανή εργασία.

13. Αν και το μονοπώλιο δεν αποτελεί νέο φαινόμενο, το μονοπωλιακό στάδιο και η περαιτέρω μονοπωλοποίηση του σύγχρονου καπιταλισμού θα πρέπει να γίνουν αντιληπτά ως ιδιαίτερες φάσεις στη συγκέντρωση και συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου, και όχι ως άρνηση του ανταγωνισμού, όπως έχει γίνει από μερικούς νεομαρξιστές στο παρελθόν. Ο ανταγωνισμός, όπως τονίστηκε από τον Μαξ, αποτελεί την αντίστοιχη αλληλεπίδραση πολλών κεφαλαίων και ένα εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ως τέτοιος, συνεχίζει να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού.

14. Μπορεί να υπάρχουν μερικές επιφυλάξεις αναφορικά με τη χρήση αυτού του όρου, αλλά δεν αποτελεί ίσως υπερβολή αν λάβουμε υπόψη μας τον αυξανόμενο εκφυλισμό των κοινοβουλευτικών πρακτικών, τη στροφή προς έναν κυρίαρχο ρόλο της διοικητικής και εκτελεστικής εξουσίας, την απουσία μιας πραγματικά δημοκρατικής συνάψεως και τις προσπάθειες καταναγκαστικής επιβολής μιας πολιτικής πειθαρχίας, τον ισχυρισμό αναφορικά με τη νεοφιλελεύθερη προσαρμογή ότι «δεν υπάρχει εναλλακτική λύση» (TINA), την αυξανόμενη καταπίεση και τον περιορισμό των ανθρώπινων και πολιτικών δικαιωμάτων, τις οργουελιανές συνθήκες που αντιμετωπίζουμε όλο και περισσότερο και τις συχνές και δικαιολογημένες αναφορές σε ένα «δημοκρατικό έλλειμμα», έναν «κοινοβουλευτικό ολοκληρωτισμό», μια «δικτατορία των ΜΜΕ» κλπ. Οι αναφορές σε έναν «φιλελεύθερο καπιταλισμό» (βλ. Bromley 2003), σχετικά με την κανονική λειτουργία και τις διεθνείς σχέσεις του σύγχρονου καπιταλισμού, δεν είναι ίσως λιγότερο πλασματικές από τη συνήθη επίκληση μιας υποτιθέμενης (καπιταλιστικής) οικονομίας των ελεύθερων συμβάσεων (βλ. επίσης Banaji 2003: 82-83).

15. Όπως ο ανταγωνισμός τείνει προς το καπιταλιστικό μονοπώλιο, αλλά επίσης συνεχώς υποσκάπτει το μονοπώλιο, έτσι και η περιφερειακή και σε αυξανόμενο βαθμό παγκόσμια ολοκλήρωση, αν και διαμεσολαβείται ση-

μαντικά από τα εθνικά κράτη και την ιδεολογία, μπορεί να συνεπάγεται τη μείωση του εθνικισμού και των διεθνών αντιθέσεων, αλλά μια εκ νέου ανταγωνιστική ομαδοποίηση του κεφαλαίου και ένας αυξανόμενος προστατευτισμός μπορούν να αναθερμάνουν παλιούς εθνικισμούς ή να δημιουργούν νέες εθνικές και περιφερειακές αντιθέσεις.

16. Η κυριαρχία της μισθωτής εργασίας σε πλανητικό επίπεδο αποτελεί σίγουρα έναν ασφαλή δείκτη της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και της τάσης του προς παγκοσμιοποίηση, και μπορεί να υπάρχουν μερικές επιφυλάξεις για το κατά πόσο κάτι τέτοιο ισχύει σήμερα. Εντούτοις, παρά την ακραία ανισομέρεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η μισθωτή εργασία, είτε «ελεύθερη» είτε μη ελεύθερη, είναι ή τείνει να γίνει κυρίαρχη στις περισσότερες χώρες και σε παγκόσμιο επίπεδο (βλ. Banaji 2003).

17. Η διαλεκτική μας προσέγγιση θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια ολιστική σύλληψη μιας όλο και πιο αλληλεξαρτωμένης πραγματικότητας, που εξελίσσεται από μία ή περισσότερες αντιθέσεις. Όπως επισημαίνεται από τον Erwin Marquitt (1981: 309), «ο νόμος της καθολικής αλληλεξάρτησης αποτελεί τη βάση για μια διαλεκτική-ολιστική αντίληψη της πραγματικότητας του κόσμου και της γνωσιμότητάς του».

18. Όπως επισημαίνουν μερικοί ερευνητές, μια βίαια ιμπεριαλιστική επέκταση και πολεμικές συγκρούσεις παρατηρούνται σήμερα μόνο σε περιφερειακό επίπεδο (βλ. Katz 2002, Bromley 2003).

Αναφορές

- Albritton R. (2001), "Capitalism in the Future Perfect Tense", στο Robert Albritton et al. (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, New York, Palgrave, 125-140.
- Albritton R. et al. (eds) (2001), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, New York, Palgrave.
- Amin S. (1999), "Capitalism, Imperialism, Globalization", στο R. Chilcote (ed.), *The Political Economy of Imperialism: Critical Appraisals*. London/Boston, Kluwer Academic Press, 157-168.
- (2000), "The Political Economy of the Twentieth Century", *Monthly Review*, 52: 2, 1-17.
- Banaji J. (2003), "The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and the So-Called Unfree Labour", *Historical Materialism*, 11: 3, 69-95.
- Becker D.G. et al. (1987), *Postimperialism, International capitalism, and Development in the Twentieth Century*, Boulder: Lynne Rienner.
- Berberoglu B. (1987), *The Internationalization of Capital: Imperialism and Capitalist Development on a World Scale*, New York: Praeger.
- Bina C. and B. Yaghmaian (1991), "Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital", *Capital & Class*, 43.
- Blaut J. M. (1997), "Evaluating Imperialism", *Science & Society*, 61: 3, 382-93.
- Brenner R. (1998), "The Economics of Global Turbulence", *New Left Review*, 229.
- Brewer A. (1989), *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London and New York: Routledge.
- Bromley S. (2003), "Reflections on Empire, Imperialism and United States Hegemony", *Historical Materialism*, 11: 3, 17-68.
- Bryan D. (1995), *The Chaise Across the Globe: International Accumulation and the Contradictions for Nation States*, Boulder: Westview Press.
- (2001), "Global accumulation and accounting for national economic identity", *Review of Radical Political Economics*, 33: 1, 57-77.
- Burbach R. and W. Robinson (1999), "The Fin De Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift", *Science & Society*, 63: 1, 10-39.
- Burnham P. (2001), "Marx, international political economy and globalization", *Capital & Class*, 75.
- Caffentzis G. (1998-99), "Rethinking Globalization", *Race & Class*, 40: 2/3.
- Callinicos A. (2001), "Toni Negri in perspective", *International Socialism Journal*, 92.
- Cammack P. (2003), "The Governance of Global Capitalism: A New Materialist Perspective", *Historical Materialism*, 11: 2, 37-59.

- Carchedi G. (1991), *Frontiers of Political Economy*, London: Verso.
- Chattopadhyay P. (1994), *The Marxian concept of capital and the soviet experience*, Westport CT: Praeger.
- (2002), Review essay on Bertell Ollman's *Market Socialism: The Debate Among Socialists* and Michael Howard's *Self-Management and the Crisis of Socialism*, *Historical Materialism*, 10: 1, 223-250.
- (2003), "Two Approaches to Socialist Revolution: Marx versus Lenin-Trotsky", Paper presented to the Conference *The Work of Karl Marx and the Challenges of the 21st Century*, Havana, May 5-8, 2003.
- Chilcote R. (1999), "Introduction", στο R. Chilcote (ed.), *The Political Economy of Imperialism: Critical Appraisals*, London/Boston: Kluwer Academic Press, 1-16.
- Cox R.W. (1987), *Production, Power and World Order*, New York: Columbia University Press.
- Drahos P. (1995), "Global Property Rights in Information: The story of TRIPS at the GATT", *Prometheus*, 13: 1, 6-19.
- Duménil G. and D. Lévy (2001), "Periodizing Capitalism: Technology, Institutions and Relations of Production", στο Robert Albritton et al. (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, New York: Palgrave, 141-162.
- Dyer-Witheford N. (2001), "Empire, Immaterial Labor, the New Combinations, and the Global Worker", *Rethinking Marxism*, 13: 3/4, 70-80.
- Fine B. and L. Harris (1979), *Rereading Capital*, New York: Columbia University Press.
- Foster J. B. (2001), "Imperialism and 'Empire'", *Monthly Review*, 53: 7, 1-9.
- (2002), "Monopoly Capital and the New Globalization", *Monthly Review*, 53: 8, 1-16.
- (2003), "The New Age of Imperialism", *Monthly Review*, 55: 3, 1-14.
- Gordon D. (1988), "The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations?", *New Left Review*, 168.
- Green P. (2002), "'The Passage from Imperialism to Empire': A Commentary on *Empire* by Michael Hardt and Antonio Negri", *Historical Materialism*, 10: 1, 29-77.
- Griffin K. and J. Gurley (1985), "Radical Analyses of Imperialism, the Third World, and the Transition to Socialism: A Survey Article", *Journal of Economic Literature*, Vol. XXIII, 1089-1143.
- Guttmann R. (1994), *How Credit-Money Shapes the Economy: The United States in a Global System*, Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Hardt M. and A. Negri (2000), *Empire*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Harris J. (1999), "Globalisation and the technological transformation of capitalism", *Race & Class*, 40: 2-3, 21-35.
- Hirst P. and G. Thompson (1996), *Globalisation in Question*, London: Polity.
- Holloway J. (1994), "Global Capital and the National State", *Capital & Class*, 52.
- Huws U. (1999), "Material World: The myth of the 'weightless economy'", στο *The Socialist Register 1999*, London: Merlin Press, 29-55.
- Jenkins R. (1987), *Transnational Corporations and Uneven Development: The Internationalization of Capital and the Third World*, London and New York: Methuen.
- Katz C. (2002), "L'imperialisme du XXIe siècle", *Inprecor*, 474 (September).
- Kotz D. (2001), "The State, Globalization and Phases of Capitalist Development", στο Robert Albritton et al. (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, New York: Palgrave, 93-109.
- Laibman D. (1984), "Modes of Production and Theories of Transition", *Science & Society*, 48: 3, 257-294.
- (2005), "Theory and Necessity: The Stadial Foundations of the Present", *Science & Society*, 69: 3, 285-315.
- Lenin V.I. (1961), *Collected Works*, Vol. II, III, Moscow: Progress Publishers.
- (1974), *Imperialism: The highest stage of capitalism*, New York: International Publishers.
- Lindsey C.W. (1982), "Lenin's Theory of Imperialism", *Review of Radical Political Economics*, 14: 1, 1-9.
- Λιοδάκης Γ. (2000), «Το νέο στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού και η ευρωπαϊκή οικονομική ενοποίηση», *Ουτοπία*, 39.
- (2001), «Η συζήτηση περί "παγκοσμιοποίησης", η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους», *Ουτοπία*, 46.
- Lioukakis G. (2003), "The Role of Biotechnology in the Agro-Food System and the Socialist Horizon", *Historical Materialism*, 11: 1, 37-74.
- Maddison A. (1982), *Phases of Capitalist Development*, Oxford: Oxford University Press.
- Magdoff H. (1969), *The Age of Imperialism*, New York: Monthly Review Press.
- Mandel E. (1975), *Late Capitalism*, London: New Left Books.
- Marquit E. (1981), "Contradictions in Dialectics and formal logic", *Science & Society*, 45: 3, 306-323.

- Marx K. (1967), *Capital*, New York: International Publishers.
- (1974), "The Civil War in France", στο Karl Marx and Frederic Engels, *Selected Works* (In One Volume), New York: International Publishers, 274-313.
- Mavroudeas S. and A. Ioannides (2002), "Stages of Capitalist Development: Is there a new stage in process?". Presented at the 6th Annual Conference of ESHET, University of Crete, Rethymno, March 14-17, 2002.
- McDonough T. (1995), "Lenin, Imperialism, and the Stages of Capitalist Development", *Science & Society*, 59: 3, 339-67.
- McMichael P. and D. Myhre (1991), "Global Regulation vs. the National-State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital", *Capital & Class*, 43.
- McNally D. (1999), "The Present as History: Thoughts on Capitalism at the Millennium", *Monthly Review*, 51: 3, 134-145.
- Mészáros I. (2001), *Socialism or Barbarism*, New York: Monthly Review Press.
- Noble D. (1995), *Progress Without People: New Technology, Unemployment, and the Message of Resistance*, Toronto: Between the lines.
- Panitch L. (1994), "Globalisation and the State", στο *Socialist Register 1994*, London: The Merlin Press, 60-93.
- (1998), "'The State in a Changing World': Social-Democratizing Global Capitalism?", *Monthly Review*, 50: 5, 11-22.
- (2001), στο Peter Gowan, Leo Panitch and Martin Shaw, "The State, Globalisation and the New Imperialism: A Roundtable Discussion", *Historical Materialism*, 9, 3-38.
- Panitch L. and S. Gindin (2002), "Gems and Baubles in *Empire*", *Historical Materialism*, 10: 2, 17-43.
- Petras J. (2002), "A Rose by Any Other Name? The Fragrance of Imperialism", *The Journal of Peasant Studies*, 29: 2, 135-160.
- Perraton J. (2001), "The global economy – myths and realities", *Cambridge Journal of Economics*, 25, 669-684.
- Perraton J. et al. (1997), "The globalisation of economic activity", *New Political Economy*, 2: 2, 257-277.
- Poulantzas N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, London: New Left Books.
- Radice H. (2001), "Globalisation, labour and socialist renewal", *Capital & Class*, 75.
- Robinson W. (2001), "Global Capitalism and National State-Centric thinking – What we don't see when we do see Nation-States: Response to Critics", *Science & Society*, 65: 4, 500-508.
- Robinson W. and J. Harris (2000), "Towards A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class", *Science & Society*, 64: 1, 11-54.
- Shaw M. (1997), "The state of globalization: towards a theory of state transformation", *Review of International Political Economy*, 4: 3, 497-513.
- Siegel T. (1984), "Politics and Economics in the Capitalist World Market: Methodological Problems of Marxist Analysis", *International Journal of Sociology*, 14: 1, 1-105.
- Sklair L. (2001), *Transnational Capitalist Class*, Oxford: Blackwell.
- S&S (special issue) (2002), "Building Socialism Theoretically: Alternatives to Capitalism and the Invisible Hand", *Science & Society*, 66: 1.
- UNCTAD (2002), *World Investment Report: Transnational Corporations and Export Competitiveness*, New York and Geneva: United Nations.
- Van Apeldoorn B. (1998), "Transnationalization and the Restructuring of Europe's Socioeconomic Order: Social Forces in the Construction of 'Embedded Neoliberalism'", *International Journal of Political Economy*, 28: 1, 12-53.
- Weeks J. (1985-86), "Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital's Expansion", *Science & Society*, 49: 4, 414-436.
- Weiss L. (1998), "Globalization and the myth of the powerless state", *New Left Review*, 225.
- Went R. (2002-03), "Globalization in the Perspective of Imperialism", *Science & Society*, 66: 4, 473-497.
- Westra R. (2001), "Phases of Capitalism and Post-Capitalist Social Change", στο Robert Albritton et al. (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, New York: Palgrave, 301-317.
- (2002), "Marxian economic theory and an ontology of socialism: a Japanese intervention", *Capital & Class*, 78.
- Willoughby J. (1995), "Evaluating the Leninist Theory of Imperialism", *Science & Society*, 59: 3, 320-338.
- (1997), "Rejoinder to Blaut", *Science & Society*, 61: 3, 393-95.
- Wood Meiksins E. (1999), "Unhappy Families: Global Capitalism in a World of Nation-States", *Monthly Review*, 51: 3, 1-12.
- Yaghmaian B. (1998), "Globalization and the State: The Political Economy of Global Accumulation and Its Emerging Mode of Regulation", *Science & Society*, 62: 2, 241-265.